

Στα δράματα του Ίψεν όλα έχουν συντελεστεί προτού σκηωθεί η αυλαία· οι ήρωες όμως των έργων δεν γνωρίζουν τίποτε. Στην αρχή η ζωή σφύζει γεμάτη αθωότητα και ζωντάνια· τα δραματικά γεγονότα αποκαλύπτονται σταδιακά, ώσπου στο τέλος κάθε αθωότητα έχει χαθεί, το πένθος έχει κυριεύσει τη σκηνή – αλλά τώρα οι ήρωες, και περισσότερο οι θεατές, ξέρουν.

Έτσι μας συνέβη και με την Πηνελόπη Δέλτα – στη γενιά-μου, τους λίγο μικρότερους, τους λίγο μεγαλύτερους. Στην αρχή ήταν τα παιδικά-μας αναγνώσματα· ευφορία, πλούσια και γενναία συναισθήματα – το ονειρικό *Παραμύθι*, ο χαριτωμένος *Μάγκας*, ο αριστουργηματικός *Τρελαντώνης*. Νεαροί πτυχιούχοι ανακαλύπταμε μιαν άλλη διάσταση, την *Αλληλογραφία-της*· πράξη δεύτερη: η Δέλτα λοιπόν δεν ήτανε, λοιπόν, μονάχα συγγραφέας ευφρόσυνων και πατριωτικών βιβλίων, ήταν και μαχητική, τολμηρή διανοούμενη – και παράλληλα βρίσκαμε τα στοιχεία που προσδιόριζαν την κοινωνική της στάση. Ο κόσμος των μεγαλοαστών, αυτός που στον *Μάγκα* και τον *Τρελαντώνη* είχε τα στοιχεία του παραμυθιού, έτσι που να μην τον επισημαίνουμε, να μη μας ξενίζει στα παιδικά-μας διαβάσματα, πρόβαλε τώρα αλλιώς. Η ιστορία πήρε τη θέση των μύθων.

Και τέλος, πράξη τρίτη. Ώριμοι πια, ανακαλύψαμε μέσα από τα ημερολογιακά-της κείμενα τα συντρίμια μιας τσακισμένης ύπαρξης. Δεν νομίζω να έχω διαβάσει πιο σκοτεινό αφήγημα από τις *Αναμνήσεις 1921*· δύσκολο, βαρύ, δίχως ή συγγραφέας να νοιάζεται ούτε στο ελάχιστο να προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη – υπάρχει μονάχα ο δικός-της, ο σπαραχτικός, ατελεύτητος πόνος. Μονολογεί φαρμακωμένη, σωρείτης τα ίδια και τα ίδια, οι ευτυχισμένες στιγμές του έρωτα ξανά και ξανά, ο θάνατος που όλο της ξεφεύγει, ο κλοιός της οικογένειας, το είδωλο του νεκρού πια αγαπημένου, τα γράμματά-του, μόνη παρηγοριά. Έπειτα η αρρώστια, ο σωματικός πόνος, η αναπηρία· αυτά όλα παράλληλα με τη φλόγα μιας εσωτερικής ζωντάνιας, μ' ένα πάθος για τους ανθρώπους, έρωτας –σχεδόν σαρκικός– για τον Βενιζέλο, μίσος για τη Λίνα Τσαλδάρη και όλους τους βασιλικούς. Πραγματικό ημερολόγιο· κανένα φτιασίδι, τίποτα – γράμματα εις εαυτόν τις ώρες της μοναξιάς. Και τις άλλες ώρες δουλειά, δουλειά πολλή· γράψιμο, δράση πνευματική, άγχος για τον τόπο-της.

Έτσι λοιπόν γράφτηκαν αυτά τα βιβλία, τα ευφρόσυνα; Έτσι. Βρήκε τη δύναμη μέσα-της να τ' αντιστρέψει όλα, την πίκρα σε τρυφερότητα, τη μοναξιά σε ελαφράδα, την απομόνωση σε μπρίο και σε χιούμορ. Η λογοτεχνία θέλει πάντα να νικήσει την πραγματικότητα, να φτιάξει έναν άλλον κόσμο, αλλιώςτικο –τέτοιον που θα τον θέλαμε, όχι εκείνον που είναι. Η Πηνελόπη Δέλτα τα κατάφερε, κέρδισε το στοίχημα, κι άφησε ένα έργο, μια σειρά βιβλία, που έδει-

χναν μιαν όψη της ζωής που δεν υπάρχει πουθενά αλλού παρά μόνο στον κόσμο της φαντασίας. Το σπουδαίο είναι πως βρήκε τον τρόπο να κάνει τη φαντασία πραγματικότητα.

Κι εδώ μπαίνει η δουλειά της ιστορίας. Μπαίνουμε δηλαδή στην τελευταία, την ύστερη πράξη, αφού πέσει η αυλαία – τι ήταν το έργο που είδαμε; Η Δέλτα το είχε κι αυτό ετοιμάσει· κράτησε τα ημερολόγια, κράτησε τα γράμματα, κράτησε όλο το αρχειακό υλικό που είχε συγκεντρώσει για να γράψει τα ιστορικά-της βιβλία. Ίσως να μην είχε αρχικά κατά νου πως μπορεί κάποτε όλα αυτά να φτάσουν στο κοινό· όμως στο βάθος, αν τολμούσε να το ονειρευτεί, θα το έλπιζε. Ευτυχώς οι δικοί-της, ο Παύλος πρώτα, ο Αλέκος Ζάννας έπειτα, διάβασαν σωστά τις μύχιες σκέψεις-της και άνοιξαν τα χαρτιά-της σε όλους. Πολλή τόλμη χρειαζόταν κι αυτή η απόφαση, βέβαια – και τους το χρωστάμε.

*

Πλούσια και διαφορετικά μεταξύ-τους τα περιεχόμενα του βιβλίου: επτά μελέτες –οι έξι πρωτότυπες, η μία αναδημοσίευση– ένα γράμμα ιδιωτικό του Παύλου Ζάννα, μικρή πραγματεία για την τελευταία λέξη της Δέλτα, αυτήν που θέλησε να γραφτεί στον τάφο-της («Σιωπή»), κι από δίπλα ένα χρονολόγιο αναλυτικό (πρωτοδημοσιευμένο στον τόμο Α' των *Αρχείων-της*), ένας αναλυτικός κατάλογος όλων των έργων με τις επανεκδόσεις, ένας δεύτερος με τις κριτικές που γράφτηκαν όσο ζούσε (να σημειώσουμε εδώ πως το πραγματικό όνομα του Παύλου Νιρβάνα ήταν Πέτρος, όχι Παναγιώτης, πως το ερωτηματικό στην ανάπτυξη των αρχικών Φ. Π. είναι περιττό –αρκούσε μια ματιά στη *Βιβλιογραφία κριτικών άρθρων Φώτου Πολίτη*, 1940: τα λήμματα 145, 516, 972–, το ίδιο προφανώς και για τον Παπανούτσο, αν και δεν έχουμε βιβλιογραφία των άρθρων-του· όσο για το Α. Μπ. στο λήμμα 39, θα πρότεινα εύλογα το Αλέξ. Μπάρας, ενώ το 1920 στη σελ. 37 για τη βράβευσή-της από την Ακαδημία Αθηνών λάθος, μάλλον αντί 1930, με βάση το χρονολόγιο). Στο τέλος του τόμου βρίσκουμε μια ενδιαφέρουσα και χρήσιμη ανθολογία από τις κριτικές της εποχής: ο αναγνώστης μπορεί να αποκτήσει μια καλή εικόνα και της Δέλτα και της εποχής προτού προχωρήσει στις μελέτες που ακολουθούν.

Η πρώτη μελέτη του Αλέξη Δημαρά παρακολουθεί, μέσ' απ' το αρχείο και την αλληλογραφία-της, τις επαφές της Δέλτα με τον κύκλο των δημοτικιστών σε σχέση με την ανάγκη για σχολικά αναγνωστικά, 1913-1918: η Δέλτα είναι πια συγγραφέας, είναι ώριμη, είναι και από τους χρηματοδότες των δημοτικιστικών προσπαθειών· έπειτα, στη βάση της κοσμοθεωρίας-της βρίσκεται η αγωγή, η εθνική και η κοινωνική. Εθνική αγωγή όμως δεν μπορεί να συγκροτηθεί όταν η κοινωνική στηρίζεται στο ψέμα, στον εγωισμό, στην έννοια της ανταποδοτικότητας: «δώσε για να σου δώσουν». Ο ιδεαλισμός της

Για το βιβλίο

Π. Σ. Δέλτα. *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Αθήνα, Εστία 2006

Αλέξης Πολίτης

Ο **Αλέξης Πολίτης** διδάσκει Νεοελληνική Φιλολογία στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Δέλτα συνίσταται, νομίζω, κυρίως στην αδυναμία-της να συλλάβει το γιατί η νεοελληνική κοινωνία είναι τόσο συμφεροντολογική – γιατί δεν είναι η εγγλέζικη ή η γαλλική; Της είναι αδύνατον να διανοηθεί ότι οι «ιδιωτικές» συμπεριφορές πατούν σε μια σκάλα που σχετίζεται με την κρατική ισχύ· όχι, πιστεύει πως τα πάντα πηγάζουν από την καλή ή την κακή ανατροφή. Ενδεχομένως κι από μια φυλετική προδιάθεση.

Αυτό μας φέρνει στη δεύτερη μελέτη του Σπύρου Καραβά σχετικά με τα *Μυστικά του Βάλτου*: τι ήξερε η Πηνελόπη Δέλτα από τον Μακεδονικό αγώνα, τι επέλεξε από αυτά που ήξερε, τι απέκρυψε, τι τελικά γύρευε να προβάλει. Αναλυτική μελέτη, εκτεταμένη, γερά τεκμηριωμένη στις αρχειακές πηγές, που τις είχε συγκεντρώσει η ίδια. Λοιπόν η Δέλτα ήξερε πολύ καλά κάποια πράγματα, ήξερε ότι οι θηριωδίες δεν ήταν διόλου βουλγαρικό μονοπώλιο, ότι ο αγώνας στον Βάλτο δεν ήταν διόλου επιτυχημένος, ότι οι Έλληνες συμμαχούσαν διαρκώς με τον τουρκικό στρατό στις επιχειρήσεις-τους, ότι κάποιοι γενναίοι προμάχοι του ελληνισμού ήταν απλώς αγορασμένοι με χρήμα. Όλα αυτά τα αποσιώπησε, απλώς· ενίοτε τα αντέστρεψε κιόλας. Αλλά το εύρημα του Καραβά είναι πως το *Ασπροχώρι*, το χωριό του Βασίλη του Μακεδόνα, είναι καθαρό πλάσμα της Δέλτα. Είναι το μόνο ανύπαρκτο τοπωνύμι του βιβλίου, ενώ ο Βασίλης Ανδρεάδης είναι πρόσωπο υπαρκτό – αλλά γεννήθηκε στην Επανωμή της Χαλκιδικής. Εδώ πρόκειται για καθαρό ψέμα – και φαντάζομαι πως τα λόγια που η Γιαγιά στον Μάγκα βάζει στο στόμα του Μάρκο-Μπότσαρη στο Μεσολόγγι, «για την Πατρίδα, και την τιμή-του ακόμα πρέπει κανείς να θυσιάζει», αδιάφορο αν πραγματικά ή επινοημένα, αυτά της έδιναν το ελεύθερο να διαπράξει κάτι που τόσο αυστηρά καταδίκασε.

Υπάρχει ένα ενδογενές, δομικό, ψεύδος στον εθνικισμό, ότι θεωρούμε τον εχθρό όχι ως αντίπαλο στις απόψεις-μας παρά ως επίβουλο των δικαιωμάτων-μας. Είναι κάτι που το νομιμοποιεί μονάχα ο βαθύτερος εγωισμός-μας – το νομιμοποιεί όμως τόσο απόλυτα, ώστε δύσκολα κατορθώνει να το αναιρέσει ή να το απαλύνει η κοινωνική-μας πείρα. Και ειδικά με τη Μακεδονία, υπήρχε ένα δεύτερο πρόβλημα· ήταν η ίδια η πληθυσμιακή-της σύσταση: τα βουλγαρόφωνα χωριά καταλάμβαναν πολύ εκτεταμένες περιοχές, τα ελληνόφωνα περιορίζονταν στα νότια του Αλιάκμονα, στη Χαλκιδική, στις παράλιες ζώνες του ανατολικού-της τμήματος. (Δεν ξέρω πόσο έχει διερευνηθεί και αν ισχύει μια παρατήρηση, ότι οι βουλγαρικοί πληθυσμοί δεν εισχώρησαν ποτέ στη ζώνη της ελιάς· θα άνοιγε δρόμους μια τέτοια διαπίστωση.) Έτσι η Μακεδονία συνιστούσε τον αδύναμο κρίκο της Μεγάλης Ιδέας, ή, σωστότερα, τον πιο αδύναμο: έπρεπε να αποδειχθεί, πράγμα δύσκολο, ότι η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι της Μακεδονίας δεν είχε σχέση με την εθνική-τους καταγωγή – και ο μόνος τρόπος ήταν να πει-

σθούν οι χωρικοί να μείνουν πιστοί στον Πατριάρχη, να μη δεχθούν εξαρχικό παπά, και, ει δυνατόν, να δεχθούν Έλληνα δάσκαλο στο χωριό-τους. Η συντηρητικότητα των αγροτικών πληθυσμών στα ζητήματα της πίστης, το κύρος της επίσημης Εκκλησίας, το κύρος της εγγραμματοσύνης και της ελληνικής γλώσσας συνιστούσαν τα κύρια όπλα του Ελληνισμού· εμείς λοιπόν είχαμε κάθε λόγο να ευνοούμε το status quo, δηλαδή την τουρκική κατοχή, οι Βούλγαροι κάθε λόγο να το ανατρέψουν.

Πόσο είχε κατανοήσει το πραγματικό φυλετικό πρόβλημα της Μακεδονίας η Δέλτα μελετώντας τις πληροφορίες που είχε συλλέξει; Πόσο το είχαν κατανοήσει όλοι οι Έλληνες, από καταβολής της εθνικής ιδέας στις αρχές του 19ου αιώνα έως –να το κρύψουμε;– και σήμερα; Τέτοιας υφής στοιχεία δεν φαίνεται να βρίσκονται στο αρχείο· προσωπικά πιστεύω, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, πως δεν το είχαν κατανοήσει: η βούληση κατανικά τη λογική όταν βρεθούν αντιμέτωποι. Επομένως αν τα βουλγαρόφωνα χωριά έδιωχναν τον πατριαρχικό παπά και τον Έλληνα δάσκαλο, θα το έκαναν –δεν μπορεί– γιατί τους τρομοκρατούσαν οι κομιτατζήδες.

Η εθνική συνείδηση της Δέλτα κρυσταλλώθηκε γύρω στα 1905, τις ώρες που φούντωναν οι συγκρούσεις στο Βάλτο· το εθνικό παιχνίδι όμως δεν θα κρινόταν μονάχα απ' τους αντάρτες, και ίσως στα άλλα πεδία –διεθνείς συμμαχίες και ισορροπίες, διάδοση της εκπαίδευσης, άρα των εξελληνισμών, μελλοντικές συγκυρίες– να βρισκόμασταν σε πιο πλεονεκτική θέση. Έπρεπε όμως να σφυρηλατήσουμε ένα ισχυρό ιδεολογικό πλέγμα· ανάγκη πρώτη, να πεισθούμε οι ίδιοι για το δίκιο-μας, ή έστω για τις πιθανότητες να το κερδίσουμε. Η Δέλτα πείστηκε, και μόνη-της και χάρη στον Δραγούμη· το μακεδονικό ζήτημα σφράγισε την εθνική-της συνείδηση – μια συνείδηση που πάσχιζε με κάθε τρόπο να μείνει τίμια. Έτσι, όταν οι βαλκανικοί πόλεμοι έλυσαν τον γόρδιο δεσμό, τελειωτικά –ή περίπου– η ίδια δεν ξέχασε το χρέος-της. Οι άλλοι γύρω-της προτίμησαν να συμβιβαστούν με τις καινούριες πραγματικότητες – οι ανταλλαγές των πληθυσμών είχαν εξαλείψει τα παλιά προβλήματα· η Δέλτα δεν ήθελε να παραδεχτεί πως μπορεί να είχαν άδικο όσοι υποστήριζαν την ακραιφνή ελληνικότητα της Μακεδονίας και πριν το 1912 – βάλθηκε λοιπόν να μελετά το ζήτημα συγκεντρώνοντας στοιχεία: στην αρχή έμενε έκθαμβη ακούοντας τις ελληνικές βαρβαρότητες, σιγά-σιγά το ένιωσε πως κάθε αντάρτικο οφείλει να είναι ωμό, ας είναι και ελληνικό.

Ελληνικό ήταν βέβαια και το Βυζάντιο· εδώ δεν υπήρχε ούτε σκιά υποψίας: το ζήτημα αυτό, όπως κι εκείνο της εθνικής συνέχειας, το είχαν λύσει οι προηγούμενες γενιές – τώρα, στα χρόνια αμέσως πριν από τους βαλκανικούς πολέμους, η ιδέα της αυτοκρατορίας μπορούσε ν' αποκτήσει καινούριο ιδεολογικό ρόλο. Καθώς μας δείχνει πειστικά η Τόνια Κιουσσοπούλου, η

Δέλτα, εμπνευσμένη προφανώς από τον στοχασμό του Δραγούμη, έβλεπε στο Βυζάντιο μιαν άλλη εκδοχή του ελληνισμού, πιο πλατιά, πιο γενναία από το μίζερο ελλαδικό κράτος. Ίσως κάποια μέρα να κυριαρχούσαμε και πάλι στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, εκτοπίζοντας σταδιακά, ειρηνικά τους Τούρκους· απαραίτητη προϋπόθεση ήταν βέβαια ν' αποκτήσουμε σαν έθνος ήθος, ιδανικά, αυταπάρνηση – να γίνουν όλοι οι Έλληνες μικροί Δραγούμηδες. Τον Ίωνα, προτείνει η Τόνια Κιουσσοπούλου, σκιαγραφεί η Δέλτα όταν σχηματίζει τους χαρακτήρες των δύο βυζαντινών-της μυθιστορημάτων, 1910, 1912, είτε τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο θέλει να αναπαραστήσει είτε τους μυθιστορηματικούς-της ήρωες. Ο νούς-της είναι στο παρόν, πάντα, όχι στον μεσαίωνα· απλώς, καθώς διαπιστώνει κενά στις ιστορικές γνώσεις των Ελληνόπουλων, επιζητεί να τους προσφέρει ύλη για να μάθουν ενδιαφέρουσες και γοητευτικές λεπτομέρειες γι' αυτή την ένδοξη εποχή – έτσι θέλει να τη δείξει· στο βάθος όμως πρέπει να τη θεωρεί απλώς κρίσιμη. Εκείνα τα χρόνια, άλλωστε, το Βυζάντιο θα αποκτήσει στα μάτια ορισμένων δημοτικιστών διανοούμενων έναν προοδευτικό χαρακτήρα, καθώς θα συνδεθεί στενά με τη λαϊκή τέχνη και τη λαϊκή γλώσσα.

Ίσως να ήταν η Αλεξάνδρεια, δηλαδή η παροικιακή συνείδηση, που στήριζε τις οικουμενικές ιδέες της Δέλτα. Οι έμποροι των παροικιών δεν είχαν λόγο να ευνοούν άκριτα τους απελευθερωτικούς πολέμους που ονειρευόταν οι Ελλαδίτες· όσο και να απλώνονταν τα σύνορα του ελληνικού κράτους, θα ήταν των αδυνάτων να φτάσουν ως τις άκρες της σουλτανικής επικράτειας – ο ζωτικός χώρος των εμπορών θα περιοριζόταν. Και ακριβώς όπως η Μεγάλη εθνική Ιδέα ήταν ανίκανη ν' αποκτήσει σαφές περιεχόμενο –έως πού ακριβώς θα φτάναμε· τι θ' αφήναμε απέξω;– το ίδιο και οι οικουμενικές ιδέες του Δραγούμη και των άλλων, παρέμεναν νεφελώδεις: έως ποιο βαθμό θα υποκαταστάσαμε τους Τούρκους, και πότε ακριβώς θα συνέβαινε αυτό; Η Αλεξάνδρεια ήταν ένα καλό παράδειγμα της δυναμικής των εμπορών· πλούτισαν γρήγορα, φτιάξαν τη γειτονιά-τους, ανταγωνίστηκαν με επιτυχία Ευρωπαίους κι Ανατολίτες. Νά λοιπόν που κάτι αξίζουμε σαν φυλή.

Αυτός ήταν ο κόσμος όπου μεγάλωσε η Δέλτα· η συμβολή της Marie-Cécile Navet-Grémillet επιχειρεί να δείξει πως αυτή ήταν η συνείδηση που την καθόρισε. Σίγουρα σε έναν βαθμό· αμφίβολο σε έναν άλλο: μας χρειάζονται προσεγγίσεις διεισδυτικότερες, που να συνυπολογίζουν τα κενά κάθε οικουμενικής θεώρησης, την αδυναμία-της να υποκαταστήσει την πανίσχυρη εθνική ιδεολογία: η πρώιμη σύνδεση της οικογένειας Μπενάκη με την Αθήνα, ο σεβασμός προς τον Βασιλέα, η συμμετοχή στον πόλεμο του '97, όλα δείχνουν πως παρά τα λόγια, παρά τα χρήματα της παροικίας, η μισή τουλάχιστον καρδιά των εμπορών βρισκό-

ταν στο εθνικό κέντρο – παρά την απέχθεια που ένιωθαν για την κατοχική του. (Μιας και ανέλαβα τον ρόλο του δύστροπου αναγνώστη, ας σημειώσω κι εδώ πως στην υποσημ. 31, σελ. 334, ο «άραβας σκύλος» ονομάζεται από την Δέλτα «Αφράτος» και όχι «Σουφλέ» που έχει η μετάφραση του άρθρου.)

Η Ιωάννα Πετροπούλου εξετάζει στην επόμενη μελέτη την οριστική ένταξη της Δέλτα στο πλέγμα της εθνικής συνείδησης: στη θέση του Δραγούμη, ο Βενιζέλος, στη θέση των οραμάτων η ιστορία. Μετακομίζοντας από το εξωτερικό στην Αθήνα, ο πατήρ Μπενάκης πρώτος, η Δέλτα κατόπιν, μεταστρέφονται πολιτικά: οι ηθικές και κοινωνικές αξίες της ομογένειας δεν ταίριαζαν με τους παλαιοκομματικούς που περιτριγύριζαν την Αυλή. Ένα μέρος της εδαφικής επέκτασης έχει κερδηθεί με τους Βαλκανικούς: εκκρεμεί η Θράκη και η Μικρά Ασία – μπορεί και η Κωνσταντινούπολη, αργότερα. Αυτό το δεύτερο στοίχημα χάθηκε: ο λαός δεν διέθετε το μεγαλείο του Ηγέτη, οι καταστροφικές εκλογές του '20 έφεραν τη μεγάλη καταστροφή της Μικρασίας – και τα εθνικά όνειρα τερματίστηκαν οριστικά.

Αφού το μέλλον δεν υπήρχε, η Δέλτα στράφηκε στο παρελθόν. Η σύνδεση με τους πληθυσμούς της Μικρασίας είχε ήδη ξεκινήσει κατά τη διάρκεια της εκστρατείας: η Δέλτα εμπλέκεται ενεργά τροφοδοτώντας τα στρατεύματα, ενισχύοντας την περίθαλψη των τραυματιών. Μετά την συντριβή μετέχει, όσο της επιτρέπεται, στην αποκατάσταση των προσφύγων: την πορεία-της αυτήν την παρακολουθούμε όσο γίνεται πιο λεπτομερειακά – η αγαθοεργία είναι κομμάτι της ομογενειακής παράδοσης αλλά και της δικής-της οικογένειας. Το ενδιαφέρον του άρθρου κορυφώνεται στο επόμενο μεγάλο βήμα: τη μελέτη του μικρασιατικού πολιτισμού: «ότι δεν κατορθώθηκε να αλωθεί με το δόρυ επιχειρήθηκε να ανακτηθεί με το κοντύλι» – έτσι διατυπώνεται, επιγραμματικά, η προσπάθεια.

Η αρχή έγινε με μια εντυπωσιακά πρωτοποριακή πρωτοβουλία: ηχογραφήθηκαν τα τραγούδια της Μικράς Ασίας. Δεν θα μεταφέρω εδώ ούτε τις λεπτομέρειες του εγχειρήματος ούτε τις αντιδράσεις που προκάλεσε: αντιγράφω μόνο περιληπτικά μια καίρια επισήμανση της μελέτης: η συλλογή της ανατολίτικης μουσικής κρίθηκε από μια μερίδα επικίνδυνη, γιατί θα μπορούσε να αλλοιώσει τα καθεαυτό ελληνικά ιδεότυπα. Έτσι είναι, οι ελληνολάτρες φοβούνται πάντα την ιστορία-μας. Η Δέλτα πάντως θα συνεχίσει να συμμετέχει επίμονα και ηγετικά σ' όλους τους κρίκους αυτής της αλυσίδας, θα στηρίξει οργανωτικά και οικονομικά τις προσπάθειες της Μέλπωας Λογοθέτη-Μερλιέ που θα καταλήξουν στη δημιουργία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

Η μελέτη του Θεόδωρου Σωτηρόπουλου επιχειρεί ένα πανόραμα της πολιτικής και ιδεολογικής πορείας της Δέλτα: στην ουσία πρό-

κειται για μια συνολική θεώρηση, κάτι σαν κλείσιμο του τόμου, μιας και η ιδεολογία και η πολιτική ενυπάρχει σε κάθε πτυχή του βίου και του έργου-της. Στηριγμένη σε σωρεία παραθεμάτων από πηγές και βιβλιογραφία, που άλλα ενσωματώνονται στο κείμενο κι άλλα παρατίθενται στις ογκώδεις υποσημειώσεις, θέλει να μην αφήσει τίποτε απ' έξω, και καταλήγει στο ότι η πολιτική αποτελεί το βασικό κλειδί για να κατανοήσουμε σωστά το έργο-της.

Τέλος, μια ψυχαναλυτική προσέγγιση του χαρακτήρα και των έργων-της: ο Πέτρος Χαρτοκόλλης υποστηρίζει πως η άτεγκτη αστική ανατροφή, οι φαινομενικά άσπλαχνοι γονείς που δεν επέτρεπαν στην τρυφερότητα να εκδηλωθεί, αποτελούσαν όμως και πρότυπα ζωής, όλα αυτά, μαζί με τις ατελείωτες απαγορεύσεις, δημιούργησαν στη Δέλτα μια διάθεση αυτοκτονίας, μια σκληρότητα ορατή και στα παιδικά-της μυθιστορήματα. Μπορεί: δεν είμαι σε θέση να το αμφισβητήσω. Όμως αυτή η γονική τυραννία, που ολοφάνερα ταλαιπώρησε και τα παιδικά και τα ώριμα χρόνια της Δέλτα τεκμαίρεται από μία και μόνη πηγή, από την ίδια, από τα ημερολόγιά-της δηλαδή. Αξιόπιστο τεκμήριο, σίγουρα: ωστόσο ίσως να παραβλέπουμε το ότι η καταγραφή, η ιδιωτική έστω καταγγελία, φανερώνει πόσο την είχε κι η ίδια συνειδητοποιήσει – το πρώτο στάδιο για να την ξεπεράσει διανοητικά. Στο ερώτημα πόσο «πραγματικά» ήθελε τον θάνατο στις αλλεπάλληλες απόπειρες δεν μπορώ να προχωρήσω: δεν ξέρω τί ακριβώς θα πει αυτό το «πραγματικά».

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τη «σιωπή». Η Δέλτα αγωνιούσε να τα πει όλα: ήξερε πως δεν γινόταν αυτό. Όσα έφερε στην επιφάνεια η αναδίφηση του Παύλου Ζάννα δείχνει νομίζω καθαρά πως η σιωπή δεν αναφερόταν στο ανέκφραστο παρά στο απαγορευμένο.

Πλησιάζουμε λοιπόν προς τη συγγραφή, ή μάλλον στις δύο-της όψεις, τη δημόσια και την ιδιωτική. Αυτή η δεύτερη είναι ένα μεγάλο στοίχημα με το μέλλον, με το άγνωστο: παίρνει κανείς το ελεύθερο να μιλήσει πιο ανοιχτά. Ωστόσο ενδεχομένως ακόμα και στα ιδιωτικά-της γραπτά κάποια πράγματα δεν λέγονται, ή ποιο σωστά ιδανικοποιούνται, μεταλλάζουν – όχι βέβαια με τη συνειδητό τρόπο που εφαρμόζει στα ημερολόγιά-του ο Σεφέρης, παρά με τρόπο ανεξέλεγκτο, παράφορο. Ποια και πόσα δεν μπορούμε να το ξέρουμε: σίγουρα όμως τα ερωτικά πρόσωπα: Βενιζέλος, και περισσότερο Δραγούμης. Για τον πρώτο δεν χρειάστηκε να κρύψει τίποτε: απλώς δεν είπε, δεν ομολόγησε – για τον δεύτερο θα χρειάστηκε αρκετή προσπάθεια. Δυσκολεύομαι να πειστώ ότι δεν διέκρινε στο ημερολόγιό-του πόσο πιο συμβατικά από εκείνη ένιωθε τον έρωτα ο Ίων, ότι δεν πικράθηκε από την απιστία-του, από τα περισσότερα δικαιώματα που δίνει η κοινωνία στα αρ-

σενικά-της μέλη. Προτίμησε κι εδώ τη σιωπή – δεν λέγονται όλα, πώς να το κάνουμε.

Γι' αυτό υπάρχει και η λογοτεχνία. Να ήταν η επίμονη αναζήτηση της παιδικής ματιάς εκείνο που οδήγησε τη Δέλτα στα μύχια της ανθρώπινης ψυχής; Γιατί αν κάτι μας γοήτεψε όταν, παιδιά, διαβάζαμε τα βιβλία-της δεν ήταν ούτε ο πατριωτικός ενθουσιασμός, ούτε η πλοκή των μύθων και η πλούσια φαντασία, ούτε ο ευεργετικός ιδανισμός, ούτε η χάρη και το πανταχού παρόν χιούμορ: δηλαδή ήταν και αυτά, αναμφίβολα, αλλά ήταν και κάτι ακόμα – μαθαίναμε κάτι από τα μυστήρια της ζωής.

Δεν ξέρω πόσο θα γοητευόταν σήμερα ένα ευαίσθητο παιδί από το *Παραμύθι χωρίς όνομα*: ξέρω πως ο πολιτικός-μας καθωσπρεπισμός δεν μας επιτρέπει να του δώσουμε ούτε τα *Μυστικά του Βάλτου* ούτε τον *Καιρό του Βουλγαροκτόνου*, ούτε καν τον *Μάγκα*, ίσως – τον *Τρελαντώνη* πάντως μονάχα με την *Ερόικα* ή το *Λεμονοδάσος* μπορώ να τον συγκρίνω. Και μολονότι το φυλετικό μίσος για τους Βούλγαρους είναι απαράδεκτο και παραμορφώνει την αλήθεια, ακόμα και στις πιο εθνικιστικές-της σελίδες διακρίνω – ή θυμάμαι – τη σφραγίδα ενός ήθους και μιας ανθρωπιάς. Μα και τις έμμενες ιδεοληψίες του Αποστολάκη στην *Ποίηση στη ζωή-μας* ποιος τις αντέχει, σήμερα, ή πόσο μπορεί να συμφωνήσει κανείς με τις εξίσου έμμενες, εξίσου ιδεοληψίες, του Ζήσιμου Λορεντζάτου στο «Χαμένο κέντρο» ή στα άλλα δοκίμιά-του; Όμως τις ιδεολογικές διαφορές τις παραμερίζουμε με τη λογική επεξεργασία-μας: από κει και πέρα μένει η χαρά του να διαβάζεις κάτι το έξυπνο, το ευρηματικό, το ζωντανό – μονάχα το ανήθικο δεν μπορούμε να ξεπεράσουμε.

Πάνε πολλά χρόνια τώρα που ένας γνωστός-μου (καλή-του ώρα: πολλά μου έχει μάθει) έβγαινε κλαμένος από το δωμάτιο του εξοχικού που μας φιλοξενούσαν – ήταν το καλοκαίρι που δίναμε εξετάσεις για το πτυχίο (ή το επόμενο:). Δεν μου έλεγε τι τον έπιασε ξαφνικά: ύστερα ανακάλυψα πως είχε αφήσει μισανοιγμένο στο κρεβάτι-του το *Παραμύθι χωρίς όνομα* που είχε ο μικρός του σπιτιού. Έτσι είναι: δεν είν' εύκολο να ξαναδιαβάσει κανείς κάποια βιβλία που τα μισοθυμάται ακόμα – αμέσως αναπηδούν οι αναμνήσεις όχι τόσο απ' το βιβλίο όσο απ' την ίδια-μας την παιδική ηλικία. Και τώρα, που προσπάθησα να ξαναδιαβάσω κάποιες σελίδες της Δέλτα, μπορεί να μην ρίγησα το ίδιο έντονα, αλλά κανονική, απρόσκοπτη ανάγνωση δεν πέτυχα και πάλι: το κείμενο δεν μπορούσε να αποσυνδεθεί από τις παιδικές εντυπώσεις που επανέρχονταν. Όμως – εδώ είναι ο κίνδυνος – καθώς συχνά ταυτίζουμε τις παιδικές-μας αναγνώσεις με τον εαυτό-μας, σκέφτομαι ότι ενδέχεται να μεγεθύνω τις αρετές και να δικαιολογώ πιο πρόθυμα τις όποιες αδυναμίες-της. Ελπίζω αυτό το μειονέκτημα να περιορίζεται στη Δέλτα, και να μην επεκτάθηκε ως τις σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο-της.